

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ • ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Το Μετάξι στη Δύση και την Ανατολή

Αθήνα, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, 22-23 Μαΐου 1991

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΑΘΗΝΑ 1993

Σχέσεις ελληνικής και ευρωπαϊκής μεταξουργίας

Οι παραδόσεις γύρω από τη γένεση του μεταξιού στην Κίνα και τη διάδοσή του στην Ευρώπη κινούνται στα όρια του μύθου. Χαρακτηριστικό που υπογραμμίζει την πολύτιμη αξία αυτού του ιδιότυπου αγροτικού προϊόντος, το οποίο ως τελικό προϊόν αποτελούσε αξία συναγωνίσιμη σχεδόν με τους πολύτιμους λίθους και τα μέταλλα. Στην Ευρώπη ολόκληρος ο κύκλος της μεταξουργίας αποτέλεσε ισχυρό οικονομικό παράγοντα στις διακρατικές σχέσεις ανταλλαγής και ανταγωνισμού. Στον ολοκληρωμένο κύκλο της μεταξουργίας από τη μουριά έως το ύφασμα θα πρέπει να τονιστούν δύο στοιχεία που επηρέασαν σημαντικά την εξέλιξή της: η ανάπτυξη της επιστήμης στον 19ο αι. και ειδικότερα η συνεισφορά της βιολογίας στην επιλογή του κατάλληλου σπόρου (βλ. ποικιλίες κουκουλιών) και την καταπολέμηση των ασθενειών (πεμπρίνα), καθώς προέκυψε για ένα πολύ ευαίσθητο προϊόν σε σχέση με τις άλλες υφαντικές ύλες, ενώ ήδη πολύ νωρίτερα είχε γίνει αντιληπτή η θετική διαφορά της λευκής έναντι της μαύρης μουριάς. Δεύτερο στοιχείο είναι ο αναβαθμισμένος ρόλος του τεχνίτη στη μεταξουργία. Στην πορεία, με την βοήθεια της τεχνολογίας του κλάδου, έγινε μια βιομηχανία εντάσεως εργασίας. Παρόλο που στην έκρηξη της κατανάλωσης βιομηχανικών υφασμάτων στο 19ο αι. το βαμβάκι κυριαρχεί, το μετάξι κατέχει ξεχωριστή θέση στην αγορά. Το μεταξωτό ύφασμα ήταν χαρακτηριστικό της αριστοκρατικής κοινωνίας σε αντιπαράθεση με το βαμβακερό, αποτέλεσε όμως και προσδιοριστικό σύμβολο της αστικής τάξης. Η ανάγνωση των κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών μέσα από την ιστορία του υφάσματος αποτελεί πλέον δοκιμασμένο ιστοριογραφικό μοντέλο.

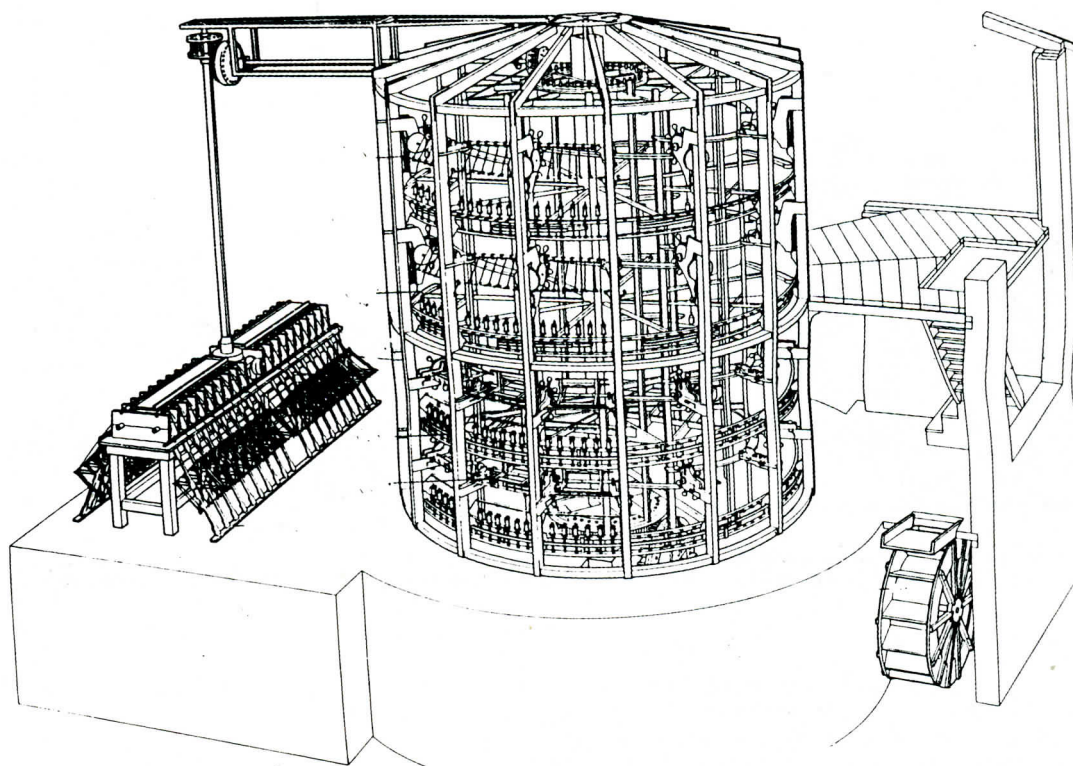
Η εξέλιξη της δυτικής και της ελληνικής σηροτροφίας και μεταξουργίας είναι άμεσα συνδεδεμένες. Μια πρόταση περιοδολόγησης της ιστορίας του μεταξιού διακρίνει δύο κύριες περιόδους στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής μεταξουργίας. Η πρώτη καλύπτει την περίοδο από τον 12ο αι. έως τον 16ο αι. και η δεύτερη φθάνει έως τα μισά του 19ου αι.¹

Το υπόστρωμα της πρώτης φάσης της μεταξουργίας είναι βυζαντινό και αραβικό. Οι δρόμοι που ακολουθεί το μετάξι από τα ανατολικά προς τα δυτικά μετά τον 8ο αι. διακρίνονται σε χερσαίους και θαλάσσιους. Αυτά τα εμπορικά δρομολόγια και η οργάνωσή τους αποτελούν ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο της ιστορίας του μεταξιού. Στη βυζαντινή περίοδο μετάξι παράγεται στην Πελοπόννησο, ίσως από τον 8ο αι. Η παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων εντοπίζεται καταρχήν στη Συρία και τη Φοινίκη και αργότερα στη Θήβα. Είναι βέβαιο όμως ότι η μεταξουργία αποτελεί υψηλή δημόσια πρόσοδο στην Κωνσταντινούπολη². Τα αυτοκρατορικά εργαστήρια των μεταξουργών κατέχουν ιδιαίτερη θέση και τα προϊόντα τους είναι έργα τέχνης.

Σιγά σιγά με βυζαντινή και αραβική επιρροή η σηροτροφία θα πάρει τη θέση της στις τοπικές οικονομίες της Μεσογείου, από τη Συρία έως την Ισπανία και ακόμη πιο πέρα στην Πορτογαλία. Παράλληλα βυζαντινοί και άραβες μεταξοϋφαντουργοί διαδίδουν την τέχνη τους στη νότια Ιταλία και την Ισπανία μετά τον 12ο αι.³

Στην πρώτη περίοδο, η καλλιέργεια της μουριάς, η παραγωγή μεταξιού και η μεταξοϋφαντουργία συχνά γειτνιάζουν γεωγραφικά ή ακόμη και συνυπάρχουν. Ο γεωγραφικός καταμερισμός αυτών των οικονομικών δραστηριοτήτων θα είναι πλήρης στην επόμενη φάση δίχως να αποκλείονται και αρχαϊκές επιβιώσεις του πρώτου μοντέλου. Δεν θα ήταν όμως υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι στην πρώτη περίοδο και ιδιαίτερα μετά τον 12ο αι., το μετάξι αποτελεί κατά κύριο λόγο ιταλική υπόθεση, εφόσον η Ιταλία,

αυτή την περίοδο και έως τουλάχιστον τον 15ο αι., πρωτοπορεί στην τεχνολογική ευρωπαϊκή ανάπτυξη⁴. Ξεκινώντας από την αραβική Σικελία, με τις ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες, τον 10ο αι., το μετάξι θα περάσει στη συνέχεια βορειότερα στη Λούκα, την Πίζα, τη Γένουα, τη Φλωρεντία, τη Μπολόνια, όπου και σημειώνονται οι πρώτες τεχνολογικές εξελίξεις, δηλαδή ο υδροκίνητος μύλος τύπου bolognese. Τον 12ο αι. οι έμποροι της Λούκας μετέφεραν την τεχνογνωσία της κατεργασίας του μεταξίου στην πόλη τους. Από τότε ξεκινά η ιστορία της ευρωπαϊκής μεταξουργίας: το μετάξι παύει να είναι μια επιχείρηση του παλατιού, περνά στο στάδιο της οικοτεχνίας, της οποίας τα προϊόντα προορίζονται για μακρινές αγορές μέχρι και τη Β. Ευρώπη⁵. Παρά τη δομική μεταβολή στη διαδικασία της παραγωγής, στοιχεία της προευρωπαϊκής φάσης του μεταξίου επιβίωσαν στην επόμενη φάση, όπως πολλά από τα διακοσμητικά μοτίβα των μεταξωτών υφασμάτων.

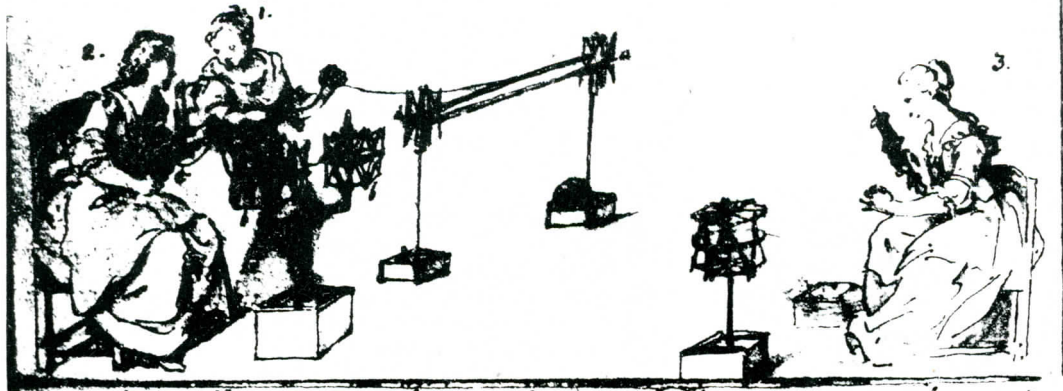

Σχέδιο του υδροκίνητου μύλου του μεταξίου από το μουσείο Aldini - Valeriani στη Μπολόνια, περ. **Scuolaofficina** n.1-3, 1986.

Βλ. και *La manifattura serica in Toscana tra '700 e '800*, Πίζα 1990, εικ. D₁.

Μετά τον 16ο αι., τα κέντρα μεταξουργίας, που στηρίζονται στις κλιματολογικές συνθήκες ανάπτυξης της σηροτροφίας, θα δώσουν τη θέση τους σε νέα κέντρα, που περικλείονται στο γεωγραφικό τρίγωνο μεταξύ της περιοχής Friuli και Marche στην Ιταλία και Cévennes στη Γαλλία. Αυτά τα νέα κέντρα στηρίζουν την ανάπτυξή τους στις δυνατότητες αξιοποίησης των τεχνικών εξελίξεων της μεταξουργίας. Δύο γεγονότα στο επίπεδο της τεχνικής επρόκειτο να σημαδέψουν την ευρωπαϊκή μεταξουργία. Παράλληλα αναδεικνύονται ως μεταξοϋφαντουργικά κέντρα η Λυών, το Λονδίνο, το Παρίσι⁶. Πρώτον το έδικο της Νάντης (1685) που έδωσε στην Αγγλία χιλιάδες ουγενότους υφαντές μεταξίου

οι οποίοι συνέβαλαν στη δημιουργία του άλλου μεγάλου μεταξοϋφαντουργικού κέντρου, εκτός της Λυών, στην περιοχή Spitalfields του Λονδίνου. Δεύτερο, η διάδοση της πιεμοντέζικης τεχνολογικής προσαρμογής του υδραυλικού μύλου τύπου Bolognese⁷. Αυτή η πιεμοντέζικη τεχνολογική προσαρμογή ήταν ουσιαστικά η βιομηχανική παραγωγή του organzino, μιας ιδιαίτερα καλά στριμμένης κλωστής πολύτιμης και ανθεκτικής. Από εδώ και πέρα ο δρόμος ήταν ανοικτός για τους επιχειρηματίες που ήθελαν να επενδύσουν στην τεχνολογία του μεταξίου. Φυσικό αποτέλεσμα ήταν ολόκληρος ο κύκλος της μεταξουργίας να μπει σε μια φάση έντονου ανταγωνισμού. Αυτή η τομή στην ιστορία της μεταξουργίας, που σημαδεύει το πέρασμα από τη φύση στην τεχνική, θα προσδώσει στη μεταξουργία και ένα άλλο δομικό χαρακτηριστικό, την αυξημένη ευρωπαϊκή ζήτηση σε ακατέργαστη μέταξα. Ενώ ήδη η παραγωγική δυναμικότητα σε πρώτη ύλη είχε προσεγγίσει τα όριά της. Κατά συνέπεια η αλληλοεξάρτηση των ευρωπαϊκών κέντρων μεταξουργίας θα φθάσει σε οριακά σημεία και τα μεγάλα μεταποιητικά κέντρα θα αναγκασθούν να στραφούν σε άλλες, εξωευρωπαϊκές, αγορές προσφοράς πρώτης ύλης μετά τα μέσα του 19ου αι. και ειδικά μετά το άνοιγμα της διώρυγας του Σουέζ.

Οικιακή νηματοποίηση μεταξίου στην Τοσκάνη, αρχές 18ου αι. Από το βιβλίο: G.C. Martini, *Viaggio in Toscana* (1725-1745), Massa - Modena 1969, εικ. XLIV. Βλ. και "La manifattura serica in Toscana tra '700 e '800, Πίζα 1990, εικ. D₂.

Στον ελληνικό χώρο μπορούμε να ορίσουμε καταρχήν τη σηροτροφία και τη μεταξουργία στις εξής περιοχές:

1. Στην Πελοπόννησο 8ο αι.; - 20ος αι.
2. Στα νησιά του Αρχιπελάγους 12ος αι. - 19ος αι.
3. Στο Πήλιο και στη Θεσσαλονίκη 18ος αι. - 19ος αι.
4. Στην Αθήνα και τον Πειραιά 19ος αι. - 20ος αι.
5. Στο Σουφλί 19ος αι. - 20ος αι.

Στις δύο πρώτες παλαιότερες μεταξοπαραγωγούς περιοχές, στην Πελοπόννησο έως τη δεύτερη τουρκοκρατία και στα νησιά του Αρχιπελάγους με ιδιαίτερη έμφαση στη Χίο την περίοδο τη Λατινοκρατίας, η βενετσιάνικη και γενοσηνική παρουσία ενίσχυσε την ανάπτυξη της τοπικής μεταξουργίας. Στις τρεις τελευταίες, δηλαδή, στον κύκλο του Πηλίου και της Θεσσαλονίκης, στην Αθήνα και τον Πειραιά και τελευταία στο Σουφλί, που αντιστοιχούν χρονολογικά στη δεύτερη περίοδο της ευρωπαϊκής μεταξουργίας, οι οικονομικές σχέσεις της μεταξουργίας προσδιορίζονται από την γαλλική και αγγλική μεταξοβιομηχανία. Δεν θα ασχοληθώ εδώ με αυτή τη φάση της ελληνικής μεταξουργίας, αλλά θα παραμείνω στο προβιομηχανικό στάδιο. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι τα στοιχεία για τους πρώιμους αιώνες της ελληνικής μεταξουργίας είναι αποσπασματικά και λίγα.

Για την Πελοπόννησο η αιτιολόγηση της ονομασίας Μορέας, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των μουριών στον τόπο, είναι ενδεικτική, ακόμη και αν δεν ερμηνεύεται σωστά το τοπωνύμιο. Η εμπορευματική παραγωγή του μεταξιού της περιοχής περιορίζεται καταρχήν σε ωμή μέταξα, ενώ η παραγωγή μεταξωτού υφάσματος θα πρέπει να καλύπτει κυρίως τοπικές ανάγκες⁸. Από την εποχή του Δεσποτάτου του Μορέως (1262-1461) ωμή μέταξα εξάγεται στην Ιταλία από βενετούς, φλωρεντίνους και ραγουζαίους εμπόρους⁹.

Στο Αρχιπέλαγος η παραγωγή μεταξιού εμφανίζεται αρκετά πρώιμα χωρίς όμως να διαθέτουμε πολλά στοιχεία γι' αυτή την περίοδο. Η Άνδρος και η Εύβοια παράγουν μετάξι από τον 12ο αι. Στη συνέχεια, η βενετική ζήτηση συνέβαλε στην ανάπτυξη της παραγωγής μεταξιού στην Εύβοια, στην Τήνο και στη Μύκονο¹⁰. Παράλληλα συχνά αναφέρεται και παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων.

Εδώ θα πρέπει να κάνουμε μια γεωγραφική παράκαμψη για να συνδέσουμε και τη Θήβα με τον κύκλο της ιταλικής επιρροής και ανάπτυξης. Στη Θήβα η παραγωγή μεταξιού είναι βυζαντινή υπόθεση, η παρουσία όμως Γενουατών στις αρχές του 13ου αι. στο δουκάτο της Αθήνας τονώνει την εμπορική διακίνηση του μεταξιού. Ο δούκας των Αθηνών Guy de la Roche παραχωρεί εμπορικά προνόμια στους Γενουάτες για την διακίνηση των μεταξωτών υφασμάτων που παράγονταν στη Θήβα και στην Αθήνα¹¹.

Η κυρίαρχη θέση των γενουατών και βενετών εμπόρων στην ανατολική Μεσόγειο από τον 13ο αι. ενισχύεται με τη γενουατική κατοχή της νήσου Χίου (1346-1566). Η γενουατική παρουσία στο νησί δημιούργησε ευνοϊκό κλίμα για την ανάπτυξη όλων των σταδίων της σηροτροφίας και της μεταξουργίας, από τη μουριά ως το υφάσμα¹². Βέβαια το ιδιότυπο καθεστώς της γενουατικής Μασόνας είχε μεγάλη επίδραση στη γενική κοινωνικο-οικονομική όψη του νησιού. Στο χώρο του μεταξιού η έλευση ειδικευμένων γενουατών τεχνιτών ήταν καταλυτική για τη χιώτικη μεταξοϋφαντουργία¹³. Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί και ένα άλλο συγκριτικό πλεονέκτημα για την ανάπτυξη της τοπικής βιοτεχνίας στη Χίο: η γεωγραφική γειτνίαση και η κοινή διοικητική υπαγωγή με τη Φώκεια, που καθιστούσε ευκολότερη την επικοινωνία αγαθών (π.χ. στυπητήρια), αλλά και ιδεών με την απέναντι πλούσια μικρασιατική ακτή.

Η βιοτεχνία μεταξωτών του νησιού παρήγε χοντρά μεταξωτά υφάσματα που κατασκευάζονταν με έξι νήματα: ταφτάδες (σαντάλια), μουαρέδες (ταμπί), βελούδα (κατηφέδες εξάμιτοι) γενουατικού τύπου επίσης δαμασκηνά (καμουχάδες), μπροκάρ χρυσοϋφή και αργυροϋφή βενετικού τύπου καθώς και μουσελίνες. Παράλληλα με τα μεταξωτά υφαίνονταν και δίμητα βαμβακερά υφάσματα. Περίφημα δε ήσαν τα χιώτικα σειρήτια (γαϊτάνια), εφάμιλλα της Κωνσταντινούπολης που χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή κουμπιών και κοσμημάτων στις φορεσιές¹⁴.

Στην περιοδολόγηση της χιώτικης μεταξουργίας βοηθά ένας συσχετισμός με τη μεταξουργία της Προύσας, με την οποία η Χίος διατηρούσε εμπορικές σχέσεις τουλάχιστον από τον 15ο αι.¹⁵. Τα ίδια χοντρά μεταξωτά υφάσματα που απαριθμήθηκαν στη χιώτικη μεταξοβιοτεχνία παρήγοντο και από τη μεταξοβιοτεχνία της Προύσας. Τουρκικές μελέτες που συγκρίνουν τις τιμές κόστους και τα περιθώρια κέρδους στα μεταξωτά της Προύσας τον 16ο αι. υποστηρίζουν ότι το κέρδος μερικών τύπων μεταξωτών υφασμάτων εκμηδενίστηκε εξαιτίας της εισαγωγής υψηλής ποιότητας ευρωπαϊκών μάλλινων υφασμάτων. Οι χοντροί καμουχάδες και τα μπροκάρ χτυπήθηκαν από τα εγγλέζικα μάλλινα, ενώ τα φλαμανδικά και ολλανδικά sayettes χτύπησαν τα λεπτά μεταξωτά. Η διέξοδος σε αυτή την κρίση ήταν πάλι η παραγωγή ωμής μέταξας που τροφοδότησε την αυξανόμενη συνεχώς μετά τον 16ο αι. δυτική ζήτηση. Όταν η δυτική ζήτηση σε πρώτη ύλη χαλάρωσε στα τέλη του 18ου αι. - αρχές 19ου αι., αποκαταστάθηκε και η παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων στην Προύσα¹⁶. Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι παρόμοια οικονομικά συμπτώματα παρουσίασε και η χιώτικη μεταξοβιοτεχνία μετά τον 16ο αι. προσθέτοντας ότι το 1566 αλλάζει και το θεσμικό περιβάλλον στο νησί που περνά υπό τουρκική κατοχή. Μετά την κρίση η χιώτικη μεταξοβιοτεχνία αναβιώνει κατά τον 18ο αι. και αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ανεπάρκειας της πρώτης ύλης. Για να καλυφθούν οι ανάγκες της τοπικής βιοτεχνικής παραγωγής υφασμάτων, ζωνών και άλλων ειδών γίνονταν εισαγωγές από άλλα νησιά του Αρχιπελάγους, το Πήλιο, την Πελοπόννησο και από την Ανατολή. Ενδεικτικό στοιχείο είναι ότι η τιμή αγοράς τη ωμής μέταξας στη Χίο το 1725 και το 1728 ήταν 20 παράδες/οκά, ενώ το 1744 διπλασιάζεται¹⁷. Έτσι φαίνεται ότι η Χίος δεσμεύει ένα μέρος της παραγωγής μεταξιού των νησιών του Αιγαίου πελάγους κα-

τεργασμένο σε χοντρή «κλωστή». Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η Άνδρος στις αρχές του 19ου αι. εξέγνε 4000 οκάδες μετάξι ετησίως¹⁸. Η Τήνος στις αρχές του 18ου αι. εξέγνε 10.500 οκάδες μετάξι, αφήνοντας περιθώρια και για κάποια οικιακή συμπληρωματική μεταποίηση¹⁹. Για να γυρίσουμε στη Χίο όμως, το 1810 διαπιστώνεται ότι η σieroτροφία και η μεταξουργία είναι σε πλήρη παρακμή. Από τα 1000 περίπου βιοτεχνικά τελλάρια ήταν σε χρήση τα 250. Εκτός από τα οικονομικά αίτια θα πρέπει να σημειώσουμε και την επιδημία πανώλης του 1778 που είχε κτυπήσει τους τεχνίτες της μεταξουργίας. Τελικά το 1890 μαρτυρείται ότι δεν υπήρχε πλέον σieroτροφία στη Χίο και κανένα υφαντήριο δεν λειτουργούσε²⁰.

Η πρώτη προσοδοφόρα εκμετάλλευση του μεταξιού, σε όλο το εύρος του, στο νησί είναι συνδεδεμένη με τη μετέπειτα ανάπτυξη του χιώτικου εμπορικού κεφαλαίου, ώστε ο Κ. Άμαντος να παρατηρεί ότι την εξάπλωση και την ανάπτυξη του χιώτικου εμπορίου προκάλεσε κυρίως το μετάξι²¹. Απομένει νομίζω να ιστορηθεί η εξέλιξη της χιώτικης μεταξουργίας: η μορεοκαλλιέργεια και η σχέση της με τις άλλες εμπορευματικές καλλιέργειες στο νησί (το βαμβάκι, η μαστίχα), η γενοואτική και οθωμανική επίδραση στην οργάνωση της τοπικής βιοτεχνίας (μεταξωτά - βαμβακερά υφάσματα) και κυρίως ο εντοπισμός των ενδογενών ορίων αυτών των δραστηριοτήτων που θα μπορούσε να απαντήσει στο ερώτημα πού και πώς τελικά δημιουργείται η παράδοση της τεχνογνωσίας των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Cl. Zanier, *La sericoltura dell' Europa mediterranea dalla supremazia mondiale al tracollo un capitolo della competizione economica tra Asia orientale ed Europa*, *Quaderni Storici* 73/1 (1990), 7-9.
2. N. Oikonomides, *Silk trade and production in Byzantium from the sixth to the ninth century. The seals of Kommerkiarioi*. *Dumbarton Oaks Papers*, 40 (1986), 33-53. A. Bon, *Le Peloponnèse byzantin jusqu'en 1204*. Παρίσι 1951, 129, 131.
3. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, τ. II, Άμστερνταμ 1967, 694-5.
4. C. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση*, Αθήνα 1988, 242.
5. P. Malamina, *Il gelso e la seta in Toscana*, στο: *La manifattura serica in Toscana tra '700 e '800*. Πίζα 1990, 26.
6. Cl. Zanier, *La sericoltura...* 8.
7. L. Cafagna, *Dualismo e sviluppo nella storia d' Italia*, Βενετία 1989, 117.
8. Εξάλλου νεότερη ερμηνεία της πηγής από το επεισόδιο της Δανηλίδας για την πρώτη παραγωγή μεταξιού και υφάσματος στην Πελοπόννησο έδειξε ότι πρόκειται για μυθοπλασία, βλ. Η. Ανagnωστάκης, *Το επεισόδιο της Δανηλίδας. Πληροφορίες καθημερινού βίου ή μυθοπλαστικά στοιχεία; ανατ. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε. Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο 381*.
9. D.A. Zakythinos, *La Despotat grec de Morée*, τ. II (αναθ. εκδ. Χρύσας Μαλτέζου), *Variorum Reprints* Λονδίνο 1975, 251-259.
10. W. Heyd, *Histoire du commerce...* τ. I, 247, 283, τ. II, 273.
11. Στο ίδιο: τ. I, 293, τ. II, 273. E. Basso, *Le relazioni fra Genova e gli stati latini di Grecia nei secoli XIII-XIV*, στο: *Studi Balcanici*, *Quaderni di Clío* 8, Ρώμη 1989, 22-23.
12. Ph. Argenti, *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island (1346-1566)*, τ. I. Cambridge 1958, 492-511.
13. Σχετικά με την παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων από γενοואτες τεχνίτες στη Χίο διαμαρτυρήθηκε έντονα η συντεχνία των μεταξουργών στη Γένουα στα τέλη του 15ου αι., Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. 2, Αθήνα 1924, 431, σημ. 1.
14. Κ.Α. Σγούρος (μτφ), *Η Χίος κατά το 1810*, στο : Κ.Ν. Κανελλάκης, *Χιακά ανάλεκτα*, Αθήνα 1890, 494. Π. Μ. Κοντογιάννης, *Βιομηχανία και χειροτεχνία εν Χίω*, *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 4, (1925), 47.
15. H. Inalcik, *Bursa and the Commerce of the Levant*, *Journal of Economic and Social History of the Orient* III/2 (1960), 135 στο: *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, *Variorum Reprints* Λονδίνο 1978, XI.
16. M. Cizaka, *Price History and the Bursa Silk Industry: a Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650*, *The Journal of Economic History*, XI/3 (1980), 3, 544, 550.
17. Ph. Argenti (εκδ.), *Diplomatic archive of Chios 1577-1841*, τ. II, Cambridge 1954, 485, 494, 544. Hélène Pigné, *Εξωτερικό και διανοητικό εμπόριο στη Χίο τον 17° αιώνα*, *Τα Ιστορικά* 5/8 (1988), 120.
18. *Ερμής ο κερδώς, Εμπορικό - Γεωγραφικών Λεξικόν*, τ. 3, Βενετία 1816 (ανάτυπωση ETBA), Αθήνα 1989, 230.
19. Α. Βιτάλης, *Η μεταξοπαραγωγός Τήνος του 18ου και 19ου αι.*, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, 32 (1989), 5-16.
20. Κ.Α. Σγούρος (μτφ), *Η Χίος...*, 494.
21. Κ. Άμαντος, *Το εμπόριον των Χίων προ του 1821*, *Δ.Ι.Ε.Ε.* 12 (1957-58), 185.